

історичний журнал. – 2007. – №1; 2. Лотман Ю.М. Декабрист в повсякденній життєвій (Бытовое поведение как историко-психологическая категория) // Литературное наследие декабристов. – Ленинград, 1975. – С.25; 3. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.110; 4. Там само. – Арк.111-111 зв., 142; 5. Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова і П. Филиповича // Київські неокласици. Упор. В. Агеева. – К., 2003. – С.180; 6. Вернадський В.И. Дневники. 1917-1921. – К., 1994. – С.178,180; 7. Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С.177-178; 8. Оглоблин О. Спогади про Михайла Зерова і Павла Филиповича // Київські неокласици. Упор. В. Агеева. – К., 2003. – С.240-241; 9. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Упор. Сербин Р. – Торонто, 1995. – С.593; 10. Там само. – С.590; 11. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 70; 12. Коляструк О.А. До історії Одеського відділення ВУКСУ (за документами ЦДАВО України) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 36. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С.179; 13. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.21-22 зв.; 14. Там само. – Арк.29-30, 36-38; 15. Там само. – Арк.10-20; 16. Там само. – Арк.19, 19 зв., 20; 17. Там само. – Спр.29. – Арк.7; 18. Там само. – Спр.38. – Арк.42; 19. Там само. – Арк.42 зв., 43-45; 20. Там само. – Спр.48. – Арк.22-23; 21. Там само. – Спр.37. – Арк.98; 22. Там само. – Спр.255. – Арк.223, 181, 185, 224.

О.В. Кондратюк

ЗНАЧЕННЯ СПОРІДНЕНОСТІ ПРИ ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВИХ ПОДІЛАХ МАЙНА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА У ХІХ СТ.

Роль спорідненості у поділах майна завжди посідала чільне місце при дослідженні інституту власності. Протягом ХІХ ст. точилися гострі наукові дискусії з приводу того, чим саме керувалося українське селянство при поділах майна. В процесі дослідницьких шукань склалися дві концепції, що базувалися на баченні її прибічниками не тільки поняття власності, а й суті традиційної селянської родини. Будучи прибічником першої з них, С. Пахман¹ вважав підставою для спадкування у селянській родині лише кровну спорідненість та шлюб. Прибічники трудової теорії О. Бариков², І. Оршанський³, П. Єфименко⁴ та О. Єфименко⁵ відстоювали думку, що головним у такій справі є особистий трудовий внесок у господарство сім'ї. Нині питання, пов'язані з баченням власності у звичаєво-правовій культурі українського народу ХІХ ст., проаналізувала М. Гримич⁶.

Проблема постає в тому, що користуючись однаковими джерелами, а саме рішеннями волосних судів, дослідники робили протилежні висновки. У цій статті ми спробуємо дати відповідь в яких саме випадках вступає в дію один принцип, а в яких домінував інший.

Першим нашим завданням буде детально розглянути питання про які саме ситуації говорять дослідники, наводячи приклади на підтвердження своєї теорії.

Основним ідейним сподвижником кровної концепції був С. Пахман. Він був переконаний, що право на спадок мають тільки родичі, тобто особи, що пов'язані між собою кровними зв'язками. Хоча він не применшує значення особистої праці, однак заперечував той факт, що тільки вкладення праці в господарство, навіть за відсутності родинних зв'язків, може стати підставою для претендування на спадок. У такому випадку забезпечувався перехід сімейної власності іншому члену тієї ж родини, а не потрапляння її у чужі руки. Окрім кровної спорідненості, право на спадок давало й укладення шлюбу. Автор зазначає, що існує безліч випадків, коли особи, що прожили в сім'ї протягом довгого часу, однак не були прийняті до неї на правах її члена, не отримували жодного права на успадкування власності⁸. Отже, праця сама по собі не була джерелом набуття спадщини.

С. Пахман визнав, що в різних селянських родин траплялися такі ситуації, коли одні діти отримували більший спадок, інші менший, а бувало і таке, що й зовсім відлучалися від процесу набуття власності за родичами. Однак це явище було винятком із загального правила, за яким усі діти отримували рівну частину спадщини.

Отже, прибічники кровної теорії відстоювали генеалогічний принцип набуття спадщини, адже лише таким чином майно залишалося у користуванні родини. Однак при визначенні спадкоємців значну увагу приділяли їх особистісним якостям таким, як працелюбність, хазяйновитість, моральність тощо.

Для українського патріархального села ХІХ ст. мали місце ситуації, коли розподіл майна відбувався не лише на основі кровно-родинних зв'язків, а й соціальної ("фіктивної") спорідненості. Це явище було предметом дослідження під час визначення ролі трудового вкладу в господарство і його впливу в праві на отримання спадщини.

Один з прибічників трудової теорії О. Бариков, вважає, що принцип розподілу власності криється саме у визначенні поняття сім'ї, що є не стільки кровним союзом, скільки кровно-артільню⁹. З цього випливає, що уся власність сім'ї є спільно набута, а, отже, господар дому тільки

...
 е как
 С.25;
 ська-
 03. –
 азана
 сики.
 і Р. –
 с. 70;
 раїна
 31. –
 мо. –
 2 зв.,
 55. –

...онує роль хазяїна і має досить широкі права на розпорядження майном за життя, однак не може
 ...го заповідати чи ділити між членами родини-артілі. Правом господаря дому було призначити
 ...го наступника, що стане наступним старшим у домі. Як зазначає дослідник, в одних місцевостях
 ... ставав брат господаря – начало родове, у іншому старший син померлого – начало сімейне, а
 ... в інших влада переходила до старшого за віком, незважаючи на його місце у родинній ієрархії¹⁰.

На думку іншого дослідника звичаєвого права українців та прибічників трудової теорії,
 ...ною підставою для набуття спадщини в селянському побуті була лише особиста праця¹¹.
 ... Оршанський, як і О. Жариков, при визначенні домінуючих принципів передачі майна у спадок
 ... ставав перевагу трудовому внеску в господарство.

Відстоюючи думку про те, що всі правочини щодо устрою та розподілу майна сім'ї
 ...йснювалися виключно на основі трудового внеску, О. Єфименко була переконана, що хоча
 ...старійшиною задруги стає старший літами та за мірою споріднення, – це є не основним критерієм,
 ...же складе свої повноваження “коли він не зможе працювати, якщо не краще всіх, то хоча б на їх
 ...наї”¹².

Іншим прикладом домінування володіння власністю на підставі трудового права над правом
 ...здування за кровною спорідненістю є відносини, що склалися між опікуном, що веде
 ...сподарство та сиротою. Адже, досягнувши повноліття, така дитина не може вступити в своє
 ...онне спадкування до смерті опікуна чи його добровільної відмови від власності¹³.

Як зазначає П. Єфименко, селянство керувалося власними підставами під час розгляду справ
 ...до права на власність. Їх система спадкування, головним чином, базувалося на трудовому началі,
 ...ситу якого родичі набували право власності у відповідності до відсотку вкладеної власної праці у
 ...го створення¹⁴. Хоча автор твердив, що головним при розподілі майна було трудове начало, він
 ...азначав, що такий поділ можливий саме поміж родичів. Отже, першим обов'язковим моментом
 ...овна спорідненість, а вже наступним – трудовий внесок у господарство.

Однак про такі випадки спадкування ми говоримо не як про загальні випадки, які
 ...стрічались у ХІХ ст. повсякчасно, а про певні особливі ситуації, які, звичайно, вимагали
 ...ординарних рішень, що були продиктовані доцільністю збереження головного багатства українців
 ...родючої землі.

Більш точно щодо даного явища висловився В. Мухін, ввівши таке визначення, як
 ...спадкування особливих членів сім'ї¹⁵. До цієї групи спадкоємців він відносив зятів, пасинків,
 ...нійомних і незаконних дітей. Дещо конкретніше окреслив коло приймаків Б. Язловський,
 ...діливши кілька основних категорії в: “1) передовсім чоловіка, що прийшов жити на жінчину
 ...додбу; 2) тих, кого старі приймають до себе з родиною, щоб вони господарювали, годували їх,
 ...дягали, поважали за батьків та поховали”¹⁶. Перша категорія, яку відносять до приймаків і яка ні в
 ...сто не викликає сумнівів, – це зяті-приймаки. Як правило, усі умови щодо спадкування
 ...бумовлювалися ще до одруження. Однак, якщо зятя приймали до родини без такої угоди, то на
 ...змір спадку впливали різні чинники, зокрема, чи довго він проживав у домі тестя, чи добре
 ...рацював у господарстві¹⁷, чи шанобливо та “по-синівськи” ставився до тестя¹⁸. Як бачимо, не
 ...дучи пов'язаними кровними зв'язками, зяті, за відсутності синів, отримували всі права та
 ...зв'язки, що й рідні діти¹⁹. Окрім того, зяті спадкували і за наявності синів, хоча в даному випадку
 ...частка була дещо меншою²⁰.

Серед дослідників також не було однозначності щодо розуміння спадкування за звичаєм
 ...пасинків. Якщо С. Пахман більше схилився до думки, що пасинки спадкували нарівні з рідними
 ...тьми, то В. Мухін був категорично проти цієї думки і вважав, що зв'язок пасинків із сім'єю чисто
 ...формальний²¹. Серед рішень волосних судів зустрічаємо діаметрально протилежні випадки: одні –
 ...коли пасинки спадкували на рівні з рідними, інші – коли вони не спадкували взагалі²².

Найбільш близьким до сучасного бачення спорідненості у теперішньому соціально-
 ...етропологічному аспекті на той час був В. Мухін. Наполягаючи, що при розгляді справ про
 ...набуття майна праця не сама по собі є джерелом прав на спадкування, а має велике значення за
 ...язвності інших умов, якими з одного боку є кровний зв'язок, з іншого – фактична належність до
 ...сім'ї²³. Дійсно, звичаєве право було досить гнучким і воно швидко реагувало на всі особливі
 ...моменти, що могли виникнути при розподілі спадщини.

У своїй праці “Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ–ХХ століття”
 ...М. Гримич звертає нашу увагу на певні моменти, що є найбільш важливими при дослідженні даного
 ...питання, а саме на розуміння загальних особливостей звичаю. “Звичай має не нормативний, а
 ...прецедентний характер: люди дотримуються якогось звичаю не тому, що так диктують правила, а
 ...тому, що в такий спосіб ту чи іншу справу роблять усі в селі або ж робили діди й прадіди”²⁴. Дійсно,

на відміну від закону, звичай, є явищем надзвичайно гнучким, з одного боку, адже він постійно змінювався, пристосовуючись до нових соціальних умов чи побутових обставин. З іншого, звичай ніс у собі відбиток правової мудрості минулих поколінь, що таким чином вирішували ті чи інші юридичні моменти. Якщо для права визначальною є фраза: "Закон один для всіх", то для народно-правової традиції актуальне зовсім інше: "Що не село, то звичай".

Якщо закон за своєю суттю "сліпий", для нього не важливі особливості конкретних справ, бо він застосовується однаково в усіх ситуаціях, то звичай має гнучкість, варіативність та неабияку чутливість до конкретних умов, зокрема при поділах майна і спадкуванні.

Усю свою гнучкість у випадках спадкування (після смерті господаря дому) та розподілу двору (за життя спадкодавця) за звичаєм в українському селі ХІХ – на початку ХХ ст., набував не у звичайних умовах, коли майно ділиться між кровними родичами, а в особливих "нестандартних" ситуаціях (скажімо, претендування на спадок позашлюбних дітей, вихованців, приймаків, калік тощо). Якщо в першій ситуації звичай більше збігається з законом, то у останньому, він базується на трудовому принципі і керується ідеальними уявленнями про справедливість.

Отже, на відміну від закону, звичай керувався тим принципом, який був найбільш прийнятний у кожному конкретному випадку, чи то генеалогічний принцип розподілу майна, чи ж то господарською доцільністю.

Найбільш поширеним способом набуття майна для селянської спільноти ХІХ ст. залишалися спадкування або виділ. Підстави, форми та принципи набування майна в обох випадках подібні. Варто зазначити різницю між цими видами майнових поділів.

Важливим моментом українського патріархального варіанту поділу власності є те, що в разі смерті батька-спадкоємця розпорядником майна переважно ставала його дружина²⁵. Рідше зустрічалися випадки, коли розпорядником ставав улюблений син²⁶ чи старший брат покійного²⁷.

М. Гримич влучно зауважила, що, аналізуючи матеріали волосних судів, не варто шукати в них інформації про полюбовні виділи синів батьками. Як правило, звичай вимагав, щоб майно ділилося між синами навпіл²⁸. Зустрічалися випадки коли волосні суди не самі розподіляли спадщину, а запрошували для цього батька, щоб він сам розпорядився майном²⁹.

При розділах майна враховувалися не тільки висхідні та низхідні лінії кровної спорідненості, а й старшинство від народження. Так, наприклад, немало справ, що були розглянуті волосними судами, стосувалися саме суперечок з даного приводу між братами чи іншими спадкоємцями. Навіть, коли землю записували на одного з братів при розгляді справи у волосних судах усю ділилося навпіл, як диктував звичай, а не закон³⁰.

Окрім того, що діти отримували права на власність батьків, вони брали на себе й обов'язок доглядати старих та достойно поховати їх, коли прийде час. Як правило, такий син отримував більшу частку спадщини³¹. Дуже часто таким сином ставав наймолодший з усіх³².

Тож, при вирішенні такого важливого для родини питання, як розподіл власності, українська громада ХІХ ст. не завжди керувалася виключно чинниками кровної близькості, а зважала також на трудовий внесок, працьовитість, склад сім'ї, моральні принципи, за якими вона живе та ін.

Окрім того, обов'язково варто звернути увагу на випадки, коли кровні родичі, що за законом мали всі права на спадщину позбавлялися її. Так, наприклад, сина-п'яницю³³, чи того, що не допомагав у господарстві³⁴, чи такого, що самовільно відділився від батька³⁵. Особливою категорією кровних родичів, що практично "випадали" з спадкування були солдати, що вважалися "відрізаним куснем"³⁶. Також неоднозначними були права неповнолітніх при спадкуванні. Хоча всі сини й мали рівні права на спадщину, однак у даному разі втручалися інші чинники (трудоий внесок, моральність тощо)³⁷.

Такою була ситуація щодо спадкування майна виключно чоловічої частини населення. Що стосується жінок, то процедура спадкування була дещо іншою. Саме спадкування жінок було засноване суто на засадах кровної спорідненості. Досліджуючи дане питання, М. Гримич згрупувала всі об'єктивні умови, які впливали на отримання частки майна особою жіночої статі³⁸. Тому нам варто дублювати її працю.

Тож при стандартному "патріархальному" поділі майна були свої особливості. Спадкування відбувалося за принципом кровної спорідненості. На відміну від сучасності, зі спадкоємців перше черги, тобто прямих родичів, пріоритет був на боці низхідних ліній (діти, внуки) над висхідними (батьки, діди). Окрім того, у сімейних і спадкових поділах беруть участь тільки невиділені члени сім'ї, перевагу віддавали повнолітнім, працездатним чоловікам. Також чітко прослідковується домінування чоловічої лінії над жіночою.

Отже, основою звичаєвого спадкового права була не лише біологічна спорідненість, а й господарська доцільність. Однак визначальним моментом при поділі майна, а отже і спадкуванні була кровна спорідненість. Звичайно, перевагу в спадкуванні мав передусім рідний син перед іншим. Однак, якщо рідний син пияк і ледацюга, а нерідний (пасинок, приймак тощо) щепоті вмістив, то ніяка кровна спорідненість не примусить селянина віддати все майно на поталу. Він перед тим, як передати, спереду думатиме про свою землю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гайман С. Обычное гражданское право в России. Юридические очерки в двух томах. Семейное право, наследство и опека. – СПб., Т. 1. – 1876. – 472 с.; Т. 2. – 1879. – 400 с.; 2. Барыков О. Обычаи наследования у государственных крестьян – СПб., 1862. – 100 с.; 3. Оршанский И. Исследования по русскому праву. Семейному и брачному. – СПб., 1879. – 453 с.; 4. Ефименко П. Первобытное общество. – К., 1953. – 276 с.; 5. Ефименко А. Исследования народной жизни. Вып. 1.: Обычное право. – М., 1884. – 383 с.; Ефименко А. Древняя Русь. Очерки исследования и заметки в двух томах. – СПб., 1905. – Т. 1. – 439 с. Т. 2. – 358 с.; 6. Гримич М. Институт власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – на початку ХХ століття. – К., 2004. – 587 с.; 7. Пахман С. Вказ. праця. – Т. 2. – 1879. – С. 210; 8. Там само. – С. 211; 9. Барыков О. Вказ. праця. – С. 7; 10. Там само. – С. 9; 11. Оршанский И. Народный суд и народное право // Журнал гражданского и уголовного права. – 1875. – № 4. – С. 144; 12. Ефименко А. Исследования народной жизни. Вказ. праця. – С. 65; 13. Там само. – С. 64; 14. Ефименко П. Семья архангельского крестьянина // Судебный журнал. – 1873. – № 4. – С. 84; 15. Мухин В. Обычный порядок наследования у крестьян. К вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению. – СПб., 1888. – С. 168; 16. Язловський Б. Одночасне звичаєве родинне право с. Павлівки на Полтавщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / За ред. проф. А. Кристера. – К., 1925 – С. 26; 17. Труды комиссии по преобразованию судебных судов. (Далі – ТКПВС) – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873. – С. 119; 18. Там само. – С. 106; 19. ТКПВС. – Т. 5: Екатеринбургская и Киевская губернии. – СПб., 1873. – С. 310; 20. ТКПВС. – Т. 4. – С. 69, Там само. – Т. 5. – С. 88, 114, 295.; 21. Мухин В. Вказ. праця. – С. 174.; 22. Гримич М. Вказ. праця. – С. 270; 23. Мухин В. Вказ. праця. – С. 167 - 168; 24. Гримич М. Вказ. праця. – С. 208; 25. Иванов В. Материалы для изучения обычного права в Харьковском уезде // Харьковский сборник. – Харьков, 1898. – № 12. – С. 10, 53, 109, 127, 192.; 26. Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленных на основе прилагаемых гражданских прошений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. – СПб., 1871. – Т. 6. – С. 44; 27. Франко І. Громада і “задруга” серед українського народу в Галичині і на Буковині. Вказ. праця. – С. 494 - 496, Иванов В. Вказ. праця. – С. 47; 28. Тарновский В. Исторический быт Малороссии // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – Т. 2. – М., 1842. – С. 42, Мухин В. Вказ. праця. – С. 26, 492, 511, 517, 539, 541, 468; Чубинський П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки императорского географического общества по отделу этнографии. – 1869. – № 2. – С. 42; 29. Мухин В. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 86; Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 253; 30. Центральний державний історичний архів у місті Києві (Далі – ЦДАК). – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 54, 51, 115-116, 121, 120, 185; Там само. – Оп. 614. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 196; Там само. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 134-136; Там само. – Оп. 613. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 114; Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 60; Гражданские решения волостных судов. Вказ. праця. – № 65. – С. 283, Чубинський П. Краткий очерк. – С. 45.; 31. ТКПВС. – Т. 4. – С. 252; ТКПВС. – Т. 5. – С. 14, 46, 68, 73, 82.; 33; 34. ТКПВС. – Т. 4. – С. 11, 96, 106, 324; 35. ТКПВС. – Т. 5. – С. 327.; 36. Мухин В. Вказ. праця. – С. 159.; 37. Чубинський П. Краткий очерк. – С. 175., Систематический свод юридический обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 656., ТКПВС. – Т. IV. – С. 64, ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 124-125, 154-156.; 38. Гримич М. Вказ. праця. – С. 226-227.

С.В. Корновенко

ДЕНІКІНСЬКИЙ, ВРАНГЕЛІВСЬКИЙ ПРОЕКТИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ (1918-1920 РР.)

Активну участь у подіях національно-демократичної революції 1917-1920 рр. в Україні взяло селянство, яке вимагало вирішення земельного питання. Різні політичні сили – учасники Першої світової війни – по-своєму реагували на цю проблему, розробляючи та втілюючи аграрні програми в своїй внутрішній політиці. Одні з них (Центральна Рада, Директорія, більшовики) пропонували українському селянству націоналізацію/соціалізацію. Інші (Гетьманат, Білий рух) – робили ставку на приватну власність, піднесення одноосібного селянського господарства. У контексті вивчення революційного аграрного законодавства, на нашу думку, значний науковий інтерес представляють проекти, розроблені урядами П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля.